

Grażyna Krzyminiewska

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

KREOWANIE KULTURY EKONOMICZNEJ POLAKÓW ELEMENTEM STRATEGII ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO

ABSTRACT

The raised issue relates to the importance of economic culture in the socio-economic development. Indicates that it is a crucial element of human behavior decisive how to participate in the economic life, which gives reason for the need to support development of economic culture through broadly understood education system. Draws attention to the relevance of including it in the development strategies and refers to the matter of economic education in building a pro-development economic culture.

Key words:

economic culture, socio-economic development, economic education

Wstęp

Zarówno kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego Europy i świata, jak i aspiracje społeczeństwa polskiego związane z poziomem i jakością życia powodują, że nieustannie stawia się pytania o możliwe strategie rozwoju pozwalające na osiągnięcie satysfakcjonującej pozycji społecznej i ekonomicznej zbiorowości. Ekonomiczne ujęcie rozwoju gospodarczego koncentruje uwagę na czynnikach, które są za niego odpowiedzialne, a do których zalicza się zasoby ludzkie (kapitał ludzki),

zasoby naturalne, zasoby finansowe (kapitał), technologie i innowacje¹. Rozwój z kolei, stając się przedmiotem strategii, związany jest z pojęciem sprawstwa, gdzie może być postrzegany poprzez wybór świadomego celu, do którego społeczeństwo dąży zgodnie z własnymi ambicjami i możliwościami². Takie podejście skłania do nieustannych rozstrzygnięć związanych z wyborem priorytetów, poszukiwania odpowiedzi, które z czynników rozwoju przyniosą największe efekty, jakie są możliwości wykorzystania nowych, do tej pory słabiej akcentowanych.

Celem poniższych rozważań jest włączenie się w dyskusję dotyczącą kierunków działania, których zadaniem jest zintensyfikowanie rozwoju społeczno-gospodarczego tak, by pozwalała na podniesienie dobrobytu materialnego zbiorowości, zwiększała możliwości jej uczestniczenia w cywilizacyjnych osiągnięciach przy zaspokojeniu potrzeb związanych z jakością życia. Ekonomiczne czynniki rozwoju zwracają uwagę na rangę zasobów ludzkich w tym procesie, ale poniższy tekst zamierza odnieść się nie do szerokiej problematyki „czynnika ludzkiego” w gospodarce, ale do jednego z ważnych elementów wpływających na zachowania jednostki i zbiorowości w procesach gospodarowania, a mianowicie koncentruje uwagę na kulturze ekonomicznej zbiorowości. Wynika to z przekonania, że od własności kultury ekonomicznej danej zbiorowości uzależniony jest proces zmian – jego kierunek, jakość i tempo, a określone wzory kulturowe uznawane i realizowane na obszarze gospodarki, a odzwierciedlone w kulturze ekonomicznej mogą stać się elementem konkurencyjności bądź wywoływać napięcia w systemie gospodarczym i społecznym. Stawia się tu tezę, że badania dotyczące kultury ekonomicznej pozwalają uznać, iż kultura ekonomiczna zbiorowości jest elementem wpływającym na procesy rozwoju gospodarczego. Czyni to zasadnym pytania dotyczące możliwości (konieczności) świadomego oddziaływania na kształt kultury ekonomicznej, a jednocześnie określenie granic jej kreowania oraz instrumentów, które można (należy) stosować w tym procesie.

Odpowiedź na powyższe pytania wymaga:

- odniesienia się do istoty kultury ekonomicznej i wskazania roli, jaką odgrywa w procesach społeczno-gospodarczych;
- określenia zasadności włączenia jej do budowanych strategii rozwojowych;
- wskazania roli edukacji ekonomicznej w kreowaniu prorozwojowej kultury ekonomicznej.

¹ P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus, *Ekonomia*, Poznań 2012, s. 532–535.

² A. Payne, N. Phillips, *Rozwój*, Warszawa 2011, s. 17–18.

1. Teoria wyboru publicznego

Problem kreowania kultury ekonomicznej i uczynienia z tego procesu elementu strategii rozwoju społeczno-gospodarczego skłania do określenia, na gruncie jakiej teorii możliwe jest przeprowadzenie powyższego toku myślenia. Uzasadnione wydaje się zastosowanie teorii wyboru publicznego, znaczącego nurtu współczesnej ekonomii, który wykorzystując założenia metodologiczne i narzędzia ekonomii, pozwala na analizę zachowań ludzi w działalności o charakterze politycznym i innych dziedzinach sfery publicznej. Cechą charakterystyczną teorii wyboru publicznego jest rozszerzenie analizy na nowe obszary, które dotychczas nie były podejmowane przez ekonomię neoklasyczną. Za przyjęciem podstaw teoretycznych teorii wyboru publicznego przemawia fakt, że tematyka poruszana przez teoretyków teorii może być przydatna do rozwiązywania problemów w gospodarce poddawanej przekształceniom oraz analizowaniu roli instytucji jako ograniczeń nakładanych na zachowania jednostek w zbiorowości³. Można ją zaliczyć do ekonomii instytucjonalnej, badającej głównie problem kształtowania instytucji w sferze polityki, a jakość tych instytucji decyduje o efektywności funkcjonowania także w sferze ekonomicznej.

W naukach społecznych rozwijany jest z kolei nurt zwany teorią wyboru społecznego, mający wiele wspólnych elementów z teorią wyboru publicznego. Teoria wyboru społecznego jest jedną z kilku teorii, które wyłoniły się z teorii decyzji i zajmują się rozwiązywaniem problemu decyzji w szczególnych warunkach. Jest teorią normatywną, której celem jest nie opis rzeczywistości, ale analiza modeli idealizacyjnych. Jej zadaniem jest ustalenie rozwiązań normatywnych, optymalnych, spełniających postulowane warunki. Pojawia się tu problem relacji pomiędzy rozwiązaniami normatywnymi a rzeczywistością⁴. Teoria wyboru publicznego, wykorzystując dorobek teorii wyboru społecznego, rozwija się w kierunku teorii opisowo-wyjaśniającej i predyktywnej, korzysta z badań empirycznych i stanowi podstawę decyzji strategicznych i planistycznych, jest jednocześnie ważnym źródłem wiedzy o mechanizmach i prawidłowościach funkcjonowania społeczeństwa⁵. Ważnym punktem zainteresowań teorii wyboru publicznego jest obszar

³ J. Miklaszewska, *Filozofia a ekonomia. W kręgu publicznego wyboru*, Kraków 2001, s. 24.

⁴ G. Lissowski, *Problemy i metody teorii wyboru społecznego* [w:] *Elementy wyboru społecznego*, G. Lissowski (red.), Warszawa 2001, s. 39.

⁵ J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego – homo oeconomicus w sferze polityki* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, J. Wilkin (red.), Warszawa 2005, s. 12.

decyzji politycznych, kształtowania się porządku publicznego i mechanizm dostarczania dóbr publicznych.

Teorię wyboru publicznego uważa się za szczególną postać teorii racjonalnego wyboru reprezentowaną głównie przez J.S. Colemana, opartej na ośmiu elementach: indywidualizmie metodologicznym, zasadzie maksymalizacji lub optymalizacji, koncepcji optimum społecznego, koncepcji równowagi systemu, możliwościach poprawy użyteczności przez zrzeczenie się kontroli, koncepcji kapitału społecznego, założeniu o społecznych źródłach uprawnień i koncepcji instytucji⁶. Z punktu widzenia podejmowanej problematyki podkreślenia wymaga przyjęte stwierdzenie, że indywidualne zachowania występują zawsze w ramach instytucjonalno-systemowych i w instytucjonalno-systemowym kontekście. Otoczenie instytucjonalne (rynek, normy moralne, prawo, tradycja) wpływa na zachowania jednostek, a z kolei zachowania te oddziałują na otoczenie systemowe⁷.

Jak twierdzi J. Miklaszewska, teoria wyboru publicznego dostarcza narzędzi do opisu politycznej i gospodarczej transformacji ustrojowej w Polsce, a w ostatnich latach w krajach Europy Środkowej sprawdziły się jej główne założenia, w tym przede wszystkim przekonanie o konieczności stworzenia instytucjonalnych podstaw działania wolnego rynku, kapitalistycznej gospodarki i liberalno-demokratycznej polityki⁸.

2. Istota kultury ekonomicznej

Kultura ekonomiczna jest instytucją nieformalną, mogącą oddziaływać na funkcjonowanie innych – formalnych instytucji. Pojęcie to odnosi się do kategorii zjawisk związanych z gospodarką, określonymi wartościami, schematami poznawczymi i wzorami postępowania, a także poglądami na temat tego, jak powinno być zorganizowane życie gospodarcze⁹. W najprostszych definicjach kulturę ekonomiczną określa się jako te przekonania, postawy i wartości, które mają związek z aktywnością gospodarczą jednostek, organizacji lub innych instytucji¹⁰. W zakre-

⁶ J.S. Coleman, *A Rational Choice Perspective on Economic Sociology* [w:] *The Handbook of Economic Sociology*, N.J. Smelser, R. Swedberg (red.), Princeton 1994; J. Wilkin, *Teoria wyboru...*, op.cit., s. 13–17.

⁷ Ibidem.

⁸ J. Miklaszewska, *Filozofia...*, op.cit.

⁹ J. Kochanowicz, *Wprowadzenie* [w:] *Kultura i gospodarka*, J. Kochanowicz, M. Marody (red.), Warszawa 2010.

¹⁰ M.E. Porter, *Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu* [w:] *Kultura ma znaczenie*, L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), Kraków 2003.

sie kultury ekonomicznej mieszczą się sposoby spostrzegania świata i wzorce postępowania, które mogą mieć decydujące znaczenie dla „odnajdywania się” jednostek i całych zbiorowości w określonych systemach gospodarczych, zwłaszcza tych w fazie głębokich zmian.

Kulturę ekonomiczną wyznacza zintegrowany system czynników przesądzających o zachowaniach jednostki w obszarze gospodarki. Wyróżnić można dwa główne sposoby rozumienia kultury ekonomicznej i stosowania tego pojęcia w badaniach. Pierwszy, definiując kulturę, tworzy katalog wszystkich tych wartości, schematów poznawczych i wzorów zachowań istotnych dla aktywności ekonomicznej. Za ich pomocą określa się, co w danym społeczeństwie postrzegane jest w kategoriach dobra i zła, możliwe lub nie do zaakceptowania. Za pomocą schematów poznawczych ludzie interpretują rzeczywistość i ustosunkowują się do niej. Drugi sposób rozumienia kultury ekonomicznej wyróżnia główne czynniki wpływające na ewolucję kultur, a następnie standaryzuje je na kilku wymiarach lub wokół centralnych punktów analizy, z których każdy może być konkretyzowany w terminach bardziej szczegółowych problemów lub pytań. W ten sposób centralną kategorią czyni się np. przedsiębiorczość¹¹.

Definiując kulturę ekonomiczną, można także przyjąć, iż pod tym pojęciem rozumie się szereg czynników wyznaczających sposób myślenia oraz działania jednostek i grup społecznych w sferze gospodarki, do których należy zaliczyć: socjalizację ekonomiczną, wiedzę ekonomiczną posiadaną przez jednostkę i zbiorowość, umiejętności niezbędne w poruszaniu się jednostki w gospodarce (rynkowej), stosunek do pieniędzy i oszczędzania, stosunek do pracy i przedsiębiorczości, ocenę i stosunek do rzeczywistości społecznej, poziom aspiracji materialnych, konsumpcję, system wartości właściwych jednostce i całemu zbiorowościom¹².

Znaczenie refleksji nad kulturą ekonomiczną danej zbiorowości wynika z przyjęcia założenia, że kultura może być zmienną sprzyjającą adaptacji do danych (nowych) warunków gospodarowania lub przeciwnie – cechy kultury mogą te procesy utrudniać. Ten sposób myślenia jest konsekwencją przyjętej koncepcji rozwoju gospodarczego charakterystycznej dla głównego nurtu ekonomii, a opierającej się na tezie o konieczności stałego wzrostu i produktywności (by możliwy stał się rozwój cywilizacyjny). W związku z tym analizuje się kulturę ekonomiczną w kontekście jej prorozwojowych lub antyrozwojowych cech.

¹¹ M. Marody, J. Kochanowicz, *Pojęcie „kultury ekonomicznej” w wyjaśnianiu polskich przemian* [w:] *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, Warszawa 2007.

¹² Por. G. Krzyminiewska, *Kultura ekonomiczna mieszkańców obszarów wiejskich. Problemy. Przekształcenia. Wyzwania*, Toruń 2013.

Takie stanowisko wyrażone zostało przede wszystkim przez grupę badaczy w projekcie dotyczącym znaczenia kultury w gospodarce w oparciu o analizę różnych społeczeństw. Postawiono tezę, że do rozwoju gospodarczego nie wystarczą wartości o charakterze ekonomicznym, a rozwój gospodarczy jest procesem uwarunkowanym kulturowo¹³. Badania Grondony, Etounga-Manguelle, Harrisona, którzy tworzą katalog cech niezbędnych do rozwoju gospodarczego, pozwoliły na skategoryzowanie dwadziestu czynników kulturowych, które mają znaczenie dla funkcjonowania społeczeństwa, a które mogą sprzyjać – lub nie – rozwojowi gospodarczemu, wyróżnieniu dziesięciu wartości, postaw, rodzajów mentalności, jakie cechują kultury postępowe¹⁴. Jak również zdefiniowanie zasadniczych zmian niezbędnych do wejścia na drogę rozwoju sprowadzających się do czterech obszarów – edukacji, polityki, gospodarki i życia społecznego w celu wprowadzenia pożądanego systemu wartości, zawierającego takie cechy, jak: kreatywność, dominacja konkurencji i współzawodnictwa w sferze ekonomicznej i społecznej, systematyczne doskonalenie się (edukacja), racjonalność w procesie decyzyjnym, orientacja na przyszłość, wysoka ranga kompetencji, szacunek do dobrze wykonywanej pracy, poczucie odpowiedzialności, podmiotowość jednostki jako aktora społecznego, zaufanie, obowiązkowość i wiele innych¹⁵.

Charakterystyczne dla tego sposobu myślenia jest przekonanie, że różnice pomiędzy poszczególnymi społeczeństwami i ich rozwojem cywilizacyjnym mogą być wyjaśnione poprzez różnice kulturowe, które są odpowiedzialne za wyobrażenia jednostkowe i społeczne dotyczące etosu pracy, postaw przedsiębiorczych, stosunku do zróżnicowania materialnego, konsumpcję, własność, stosunek do pieniądza. Kultura ekonomiczna rozważana w kontekście jej cech pro- lub antyrozwojowych może także przekroczyć sferę czysto gospodarczą, nadal na nią wpływając. Chodzi tu o uogólniony pogląd na życie, sposób widzenia świata i swojego miejsca w nim, stosunku do hierarchii społecznej, przypisanego lub osiąganego statusu społecznego, spostrzegania roli i miejsca w świecie społecznym kobiet i mężczyzn itp. Takie podejście daje szerszy ogląd zakotwiczenia jednostki i zbiorowości w kulturze, tworząc ostatecznie warunki do przyjętych zachowań w sferze ekonomicznej.

¹³ L.E. Harrison, *Upowszechnienie pozytywnych zmian kulturowych* [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają...*, op.cit.

¹⁴ M. Grondona, *Kulturowa typologia rozwoju gospodarczego* [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństwa*, L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), Poznań 2003, s. 101–115; L.E. Harrison, *Upowszechnienie...*, op.cit., s. 430–444.

¹⁵ D. Etounga-Manguelle, *Czy Afryce potrzebny jest program dostosowania kulturowego?* [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają...*, op.cit., s. 127–145.

3. Kultura ekonomiczna a strategia rozwoju

Jeśli przyjmiemy punkt widzenia mówiący, iż określone cechy kultury ekonomicznej mogą w danych warunkach sprzyjać procesom rozwoju społeczno-gospodarczego, to konsekwencją takiego założenia jest pytanie o to, czy i w jaki sposób możliwe jest kreowanie kultury ekonomicznej zgodnie z oczekiwanymi założeniami oraz w jaki sposób włączyć ją w budowane strategie rozwoju.

Strategia jest metodą formułowania długookresowych celów, a także ich modyfikacji w zależności od zmian zachodzących w otoczeniu, jest wyborem działań umożliwiających realizację przyjętych priorytetów rozwoju. Strategia wskazuje najważniejsze cele, jakie powinny być osiągnięte, a zatem powinna odpowiadać na pytanie co, kiedy i w jaki sposób czynić, by doprowadzić do realizacji założonego celu. Kiedy mówimy o strategii rozwoju, pojawia się kwestia dokonywania wyborów zgodnie ze społecznie przyjętymi systemami wartości i oczekiwaniami z jednej strony, a drugiej – przekonaniem, że są to wybory także polityczne mające na celu maksymalizowanie efektów. Historyczny kontekst rozwoju powoduje, że poglądy na rozwój są kształtowane i warunkowane przez czas i miejsce, związane są z daną sytuacją i zmieniają się w wyniku konkretnych wydarzeń historycznych.

W tej sytuacji kwestia kreowania kultury ekonomicznej związana jest koniecznością uwzględniania kontekstu społecznego i ekonomicznego, w jakich funkcjonują współczesne zbiorowości, co pociąga za sobą pewien ładunek ideologiczny. Chodzi bowiem o to, że współczesny porządek społeczno-gospodarczy wyznaczany jest przez procesy globalizacyjne, budowanie społeczeństwa i gospodarki opartej wiedzy, procesy rynkowe, gdzie jednocześnie jednostka i zbiorowość funkcjonuje „w świecie przeżywającym okres zasadniczego rozregulowania, co gorsza, w wielu dziedzinach naraz – intelektualnej, finansowej, klimatycznej, geopolitycznej i etycznej”¹⁶.

Proces kreowania kultury ekonomicznej z jednej strony oznacza przyjęcie pewnego konsensusu społecznego, co do wartości, jakie uznaje się za właściwe, by przenosić je do systemu społecznego tak, by stawały się częścią mentalnego wyposażenia jednostek i zbiorowości, zwiększając jej zdolności adaptacyjne w zmieniającym się świecie zewnętrznym (problem sporu o definicję „dobrego rozwoju”). Z drugiej – akceptacji społecznej dla metod i instrumentów, za pomocą których następuje ten proces. Najważniejsze jest jednakże przyjęcie i realizacja założenia, że celem jest proces zmierzający do upodmiotowienia jednostki i zbiorowości w sferze życia społecznego i gospodarczego, a nie prosty mechanizm adaptacyjny

¹⁶ A. Maalouf, *Rozregulowany świat*, Warszawa 2011, s. 7.

do systemu, który może niebezpiecznie zahaczać o indoktrynację, mającą na celu wyłącznie przystosowanie jednostki i jej uprzedmiotowienie.

Pytanie, za pomocą jakich instrumentów można kulturę ekonomiczną kształtować oraz jaki jest pożądany kierunek zmian, kierowane być powinno w stronę szeroko pojętej edukacji, gdyż to właśnie poprzez edukację można osiągnąć najlepsze efekty wspierania oczekiwanych zmian w jej obrębie. W obecnych warunkach gospodarowania cechy kultury ekonomicznej powinny być kształtowane tak, by właściwe jednostce i zbiorowości pozwoliły jej na uczestniczenie w gospodarce rynkowej. Z tego punktu widzenia edukacja formalna i nieformalna, edukacja ustawiczna dorosłych, wspierana przez środki masowego przekazu i instytucje publiczne, powinna rozwijać kompetencje przedsiębiorcze, które można doskonalić, wykorzystując różnorakie metody kształcenia. Ewolucja kultury ekonomicznej w kierunku proprzedsiębiorczym jest możliwa przy istnieniu stabilnych warunków, w których ma ona szansę na kreację wokół nowych, akceptowalnych dla zbiorowości wartości, co oznacza niełatwą drogę łączenia nowych wyzwań z poszanowaniem dominujących tradycyjnych wartości. Kreowanie prorozwojowej kultury ekonomicznej (w znaczeniu sprzyjającej podnoszeniu poziomu i jakości życia) nie jest jednak możliwe, jeśli nie wystąpi spójność pomiędzy ładem prawnym, przewidywalną polityką rozwoju, rozwijaniem norm współżycia społecznego, przejrzystością i etycznym ładem sfery publicznej i politycznej.

4. Edukacja ekonomiczna w procesie kształtowania kultury ekonomicznej

Uważa się, że procesy edukacyjne mogą wspierać elementy składające się na kulturę ekonomiczną zwłaszcza tam, gdzie brakuje innych podstaw do kształtowania wartości prorozwojowych. Teza, iż edukacja jest warunkiem przyśpieszonego rozwoju, a edukacja ekonomiczna powinna stać kwestią priorytetową, jest aktualna w odniesieniu do społeczeństwa polskiego pomimo funkcjonowania reguł rynku ponad dwie dekady. Pozycja edukacji wynika z faktu, że współczesnym społeczeństwom przyszło funkcjonować w sytuacji dużej zmienności otoczenia, gdzie mamy do czynienia z koniecznością kształtowania się społeczeństwa uczącego się (*learning society*), ciągłej edukacji pracowników w okresie ich aktywności zawodowej (*long-life learning*)¹⁷. W tym procesie rola edukacji ekonomicznej rozumianej sze-

¹⁷ S. Borkowska, *Olimpiada i konkursy młodzieżowe w procesie edukacji ekonomicznej* [w:] *Edukacja ekonomiczna*, M. Rocki (red.), Warszawa 2001, s. 27.

roko, jako wiedza i umiejętności praktyczne, które są przydatne, a nawet niezbędne dla każdego uczestnika życia społecznego, aby mógł on bez przeszkód realizować swoje cele życiowe i zawodowe, nie ponosząc szkody z powodu nieznajomości ekonomii, jest nie do przecenienia¹⁸. Powszechne staje się bowiem stosowanie kryteriów ekonomicznych wobec niemal wszystkich obszarów życia społecznego, co wymaga przede wszystkim wiedzy – wiedzy ekonomicznej, szerokich umiejętności społecznych, kultury przedsiębiorczości.

Edukacja ekonomiczna stanowi podstawowe narzędzie kształtowania kultury ekonomicznej, zwłaszcza w sytuacji, kiedy transmisja wartości kulturowych jest zaburzona zarówno poprzez brak wzorców przedsiębiorczości, jak i występowanie wzorców o charakterze nieetycznym, z czym mamy do czynienia w sferze społecznej i gospodarczej. Czynione wielokroć przez socjologów charakterystyki polskiego społeczeństwa mówią o niedostatku wartości prorozwojowych. Wskazuje się, że to, co istotnie charakteryzuje Polaków, to: familiaryzm, anachroniczny kolektywizm, przy paradoksalnym braku umiejętności kooperacyjnych, orientacja na teraźniejszość, brak merykratycznych systemów wynagradzania, niski poziom etyki społecznej i wykorzystywanie niemoralnych i pozaprawnych sposobów osiągnięcia korzyści¹⁹. Analizy socjologiczne tego zjawiska pozwalają na sformułowanie listy licznych deficytów kultury ekonomicznej utrudniających bądź opóźniających procesy modernizacji gospodarki, w których najważniejsze to: prymat w przedsięwzięciach gospodarczych dążeń konsumpcyjnych nad akumulacyjnymi, mała skłonność do kooperacji i innowacji, krótki horyzont strategii biznesowych (ale także życiowych), roszczeniowość oraz słabość etosowa biznesu²⁰. Warto tu przytoczyć za B. Pogonowską sformułowanie, która również wyjaśnia, skąd u Polaków nieetyczne gospodarczo postawy: „Polska weszła w nowy system gospodarowania, nie posiadając tradycji myślenia ekonomicznego w kategoriach rynku. Wolność, która się pojawiła w sferze społecznej i politycznej oraz życia gospodarczego, wielu ludziom mogła się kojarzyć z brakiem wszelkich zakazów i nakazów oraz sprzyjać przyjęciu poglądu, zgodnie z którym wolny rynek jest dziedziną niczym nie skrupowanej działalności ekonomicznej konkurujących ze sobą jednostek. Przeświadczenie to prowadzi jednak w konsekwencji do rozpowszechnienia się sposo-

¹⁸ M. Polak, *Edutainment w kształtowaniu postaw przedsiębiorczych i edukacji ekonomicznych* [w:] *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), Warszawa 2007, s. 258.

¹⁹ J. Kochanowicz, M. Marody, *Towards Understanding Polish Economic Culture*, „Polish Sociological Review” 2003, nr 4, s. 343–368.

²⁰ G. Krzyminiewska, *Kultura ekonomiczna...*, op.cit.

bu myślenia o rynku w kategoriach gry o sumie zerowej, gdzie dążenie do wygranej musi się odbywać kosztem innych uczestników rynku”²¹.

Mając do czynienia ze znaczącym obciążeniem związanym z niekorzystnymi elementami postaw Polaków z jednej strony a wymogami, jakie stawiają współczesne warunki życia społecznego, nadal stoimy wobec nie lada wyzwania. Nie kwestionując w żadnym wypadku ani przedsiębiorczości Polaków, ani tych wszystkich cech aktywizujących jednostki i zbiorowości na obszarze gospodarki i przyczyniających się do sukcesu ekonomicznego, warto poprzez edukację ekonomiczną likwidować deficyty, jakie w tym wypadku są właściwe poszczególnym kategoriom społecznym. O tym, że są one bardzo duże, świadczą choćby badania CBOS, Fundacji Kronenberga, NBP, Diagnozy Społecznej i wielu innych, a przykładem są niektóre przekonania związane z funkcjonowaniem jednostki na rynku finansowym, a więc obszarze, którego Polacy w większości uczyli się od podstaw wraz z zasadami gospodarki rynkowej i rozwijaniu usług finansowych. Warto przytoczyć wyniki niektórych z tych badań (są one liczne – nie sposób odwołać się przynajmniej do ich części).

Raport z badań UOKiK z roku 2008 roku zwraca uwagę na grupę 18% społeczeństwa, która zadłużając się (poprzez zaciągnięcie kredytu czy też zakupy na raty), nie analizuje warunków spłaty (nawet dwóch podstawowych wartości, jak wysokość rat i oprocentowania) i możliwości swojej rodziny, czy stać ją na spłatę pożyczki. Dość rzadko są brane pod uwagę warunki umowy czy sprawdzane ukryte koszty kredytu, co sprawia, że konsumenci łatwo stają się ofiarami różnego rodzaju nadużyć. Potwierdzają to zarówno niski poziom wiedzy ekonomicznej, jak i złe nawyki finansowe. Jednocześnie lekkomyślne podejście do zaciągania kredytów lub konieczność pożyczania zwiększa ryzyko problemów ze spłatą zobowiązań. Dokonywana przez konsumentów analiza warunków pożyczki wydaje się dość powierzchowna²².

Raport Pentorai Fundacji Kronenberga dotyczący postaw Polaków wobec oszczędzania, który ukazał się jesienią 2009, pokazuje, że wśród Polaków deklarujących oszczędzanie większość osób nie kieruje się wiedzą fachową, tylko własną intuicją (57%). Własną intuicją kierują się częściej osoby powyżej 60 roku życia, a aż 18% respondentów w 2008 i 17% w 2009 roku czerpie swoją wiedzę finansową z reklam telewizyjnych, radiowych, prasowych, internetowych i outdoorowych²³.

²¹ B. Pogonowska, *Elementy etyki gospodarki rynkowej*, Warszawa 2004, s. 143–144.

²² *Zarządzanie domowymi finansami a korzystanie z kredytów i pożyczek*, raport z badań, UOKiK, Warszawa 2008, http://www.uokik.gov.pl/ochrona_konsumentow3.php, [dostęp: 20.08.2013].

²³ *Postawy Polaków wobec oszczędzania*, raport Fundacji Kronenberga przy CitiHandlowy, Pentor, wrzesień 2009, http://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/files/fk_badania_03.pdf, [do-

Badania Fundacji Kronenberga z września 2012 roku wskazują na mało znaczącą zmianę w tym zakresie.

Sondaż „Rzeczpospolitej” z września 2009 roku wskazuje z kolei, iż sześciu na dziesięciu Polaków uważa swoją wiedzę ekonomiczną za niewystarczającą. 80% respondentów nie kontroluje swoich budżetów domowych w postaci prowadzonych zapisów wydatków. 60% Polaków nie posiada oszczędności, 61% badanych nie potrafi obliczyć rentowności lokaty bankowej, a 57% nie rozumie zasady działania karty kredytowej²⁴.

Zarówno zacytowane wyżej badania, jak i badania CBOS-u wyraźnie pokazują głębokie zróżnicowanie społeczne związane z oceną swojej wiedzy dotyczącej możliwości, jakie w odniesieniu do pieniędzy oferuje rynek. W poszczególnych grupach społeczno-zawodowych poczucie braku kompetencji finansowych najczęściej mają renciści, robotnicy niewykwalifikowani, rolnicy oraz emeryci. Z kolei najbardziej kompetentne w tym zakresie czują się osoby pracujące na własny rachunek oraz kadra kierownicza i specjaliści. Niedostatki w tym względzie widać wyraźnie, jeśli weźmie się pod uwagę przekonania o tym, od czego zależy powodzenie na rynku finansowym, ponieważ badani Polacy deprecjonują np. wiedzę ekonomiczną. Znaczący procent osób nie widzi związku posiadanej wiedzy ekonomicznej z korzystnym lokowaniem środków finansowych, natomiast często występuje magiczne myślenie, gdzie sukces inwestycyjny zależy od „szczęścia”, „dojść”²⁵.

Okazuje się, że proces edukacyjny związany z budowaniem kultury przedsiębiorczości, wiedzą ekonomiczną, umiejętnościami społecznymi, które pozwalają na refleksyjne funkcjonowanie we współczesnym świecie, potrzebny jest nie tylko w społeczeństwach określanych jako „transformujące się”, „niedojrzałe”, „wschodzące”, ale także tych, które uznaje się za wysoko rozwinięte. Przykładem są choćby badania van Rooij, Lusardi i Alessie, gdzie opracowano dwa specjalne moduły do badań gospodarstw domowych, za pomocą których zmierzono podstawową wiedzę związaną z działaniem inflacji i stóp procentowych oraz bardziej zaawansowaną wiedzę finansową z zakresu instrumentów finansowych na rynku (akcje, obligacje i fundusze inwestycyjne)²⁶. Eksplorowano wzory działań w powiązaniu z elementarną wiedzą ekonomiczną i finansową (umiejętnością liczenia stóp pro-

stęp: 20.08.2013].

²⁴ *Skromna wiedza, niewielki portfel, brak oszczędności*, „Rzeczpospolita”, 9.09.2009, <http://www.rp.pl/artykul/360595.html>, [dostęp: 20.08.2013].

²⁵ *Polak na rynku finansowym*, CBOS BS/152/2012.

²⁶ M. van Rooij, A. Lusardi, R. Alessie, *Financial Literacy and Stock Market Participation*, „Center of Financial Studies” 2007, No. 27, http://www.nber.org/papers/w13565.pdf?new_window=1, [dostęp: 20.09.2013].

centowych, rozumienia zjawiska inflacji, kalkulowania ryzyka i jego dywersyfikacji). Również analizy Lusardi, Michaud i Mitchell pokazują, że posiadanie wiedzy ekonomicznej (z naciskiem na finansową) spektakularnie zwiększa szanse młodego pokolenia na osiągnięcie satysfakcjonującej pozycji majątkowej²⁷. Wskazane badania wskazują na istotne zróżnicowanie społeczne w tym zakresie²⁸. Prowadzone analizy wyraźnie określiły znaczenie edukacji ekonomicznej, udowadniając pozytywny związek wiedzy finansowej z poziomem zamożności gospodarstwa domowego.

Kompetencje ekonomiczne lub ich niedostatek pociągają więc za sobą znaczące skutki dla jednostki, wpływając na jej poziom zamożności, zajmowaną pozycję społeczną, obecność na rynku pracy, a w konsekwencji na całość funkcjonowania zbiorowości i instytucji społecznych. Uważa się, że:

- pracę otrzymuje się w 70% dzięki wiedzy fachowej i w 30% dzięki kompetencjom społecznym, traci się zaś w 70% z braku kompetencji społecznych i 30% braku kwalifikacji merytorycznych;
- według szacunków od 7% do 25% całej populacji dorosłych Polaków można uznać za niekompetentną społecznie. Również badania porównawcze w UE wskazują na braki umiejętności społecznych młodzieży (np. umiejętności współpracy w zespole)²⁹.

Zasadne więc staje się kreowanie kultury ekonomicznej tak, by pozwalała na refleksyjny udział w procesach ekonomicznych. Problemem staje się jednakże kwestia konkretnych narzędzi, za pomocą których proces edukacji ekonomicznej będzie skutecznie realizowany. Wyraźnie podkreślić należy, że brak uniwersalnej metody podnoszenia kompetencji o charakterze ekonomicznym. Obecnie licznie realizowane są programy edukacyjne czynione zarówno poprzez system oświatowy, jak i inne instytucje, w tym instytucje finansowe (ważny portal edukacyjny NBP) czy organizacje pożytku publicznego, których celem jest budowanie kapitału ludzkiego. Wspierają one trening społeczny, którego ostatecznym celem jest

²⁷ A. Lusardi, P.-C. Michaud, O.S. Mitchell, *Optimal Financial Literacy and Saving for Retirement*, 2011, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/working_papers/2011/RAND_WR905.pdf, [dostęp: 20.09.2013].

²⁸ A. Lusardi, O.S. Mitchell, *Planning and Financial Literacy: How Do Women Fare?* NBER Working Paper No. 13750, January 2008, JEL No. D91, 2008. <http://www.dartmouth.edu/~alusardi/Papers/AER-FinalPublishedVersion.pdf>, [dostęp: 20.09.2013]; A. Gustman, T. Steinmeier, *What People Don't Know about Their Pensions and Social Security*. In *Private Pensions and Public Policies*, W.G. Gale, J.B. Shoven, M.J. Warshawsky (red.), Washington 2004.

²⁹ M. Juchnowicz, *Polityka edukacyjna wobec rynku pracy [w:] Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), Warszawa 2007, s. 44.

budowanie kultury przedsiębiorczości, umiejętności posługiwania się pojęciami ekonomicznymi. Gospodarcza edukacja społeczeństwa nie przyniesie jednak oczekiwanego rezultatu, jeśli w sferze publicznej nadal naruszane będą fundamentalne reguły porządku społecznego, dyskredytowanie zasad przejrzystości życia społecznego i gospodarczego. Dlatego też edukacja ekonomiczna kierowana do różnych kategorii społecznych wymaga zróżnicowania, zarówno jeśli chodzi o treści, jak i stosowane narzędzia (rys. 1.).

Rys. 1. Formy i adresaci społecznej edukacji ekonomicznej

Źródło: S. Borkowska, *Olimpiada...*, op.cit., s. 31.

Jak widać, z jednej strony dotyczy ona edukacji menedżerów, osób bezpośrednio zajmujących różne miejsca w systemie gospodarowania, z drugiej – tzw. ogółu społeczeństwa (jego poszczególnych kategorii społecznych z naciskiem na młode pokolenie). Menedżerowie różnych szczebli posiadają kompetencje profesjonalne – ekonomiczne i związane z zarządzaniem, mając możliwość stałego ich rozwijania poprzez system edukacji ciągłej. Wydaje się jednak, że do tej pory w kształceniu kadry zarządzającej mniejszy nacisk kładziono na kompetencje etyczne. Z dużym trudem przebijają się w Polsce na uczelniach wyższych koncepcja społecznej odpowiedzialności uczelni, a także społecznie odpowiedzialnego kształcenia menedżerów³⁰. Chodzi natomiast o to, by choćby zgodnie z *Zasadami Odpowiedzialnego Kształcenia Menedżerów* (PRME):

³⁰ *Zasady Odpowiedzialnego Kształcenia Menedżerów* (PRME) zostały sformułowane w 2007 roku przez uczestników Szczytu Liderów Global Compact w Genewie; stanowią ramy uczestnictwa w GC dla instytucji naukowych. Dzięki nim możliwy jest dalszy rozwój idei społecznej odpowiedzial-

- rozwijać możliwości i umiejętności studentów, aby przyczynili się do rozwoju trwałej i inkluzywnej gospodarki globalnej oraz stabilnego, inkluzywnego społeczeństwa;
- przestrzegać w programach nauczania i działaniach badawczych wartości odpowiedzialności społecznej definiowanej przez takie inicjatywy jak Global Compact;
- tworzyć ramy programowe, materiały edukacyjne i odpowiednie procedury, aby zapewnić efektywne nauczanie zgodnie z zasadami odpowiedzialnego przywództwa;
- angażować w badania empiryczne i teoretyczne, które przyczynią się do dalszego rozwoju i pogłębiania wiedzy na temat roli, dynamiki i wpływu korporacji na utrwalanie wartości odpowiedzialności społecznej, środowiskowej i gospodarczej;
- nawiązywać kontakty z korporacjami biznesowymi w celu poszerzenia wiedzy na temat wyzwań, jakie stoją przed nimi z racji obowiązków społecznych i środowiskowych, a także w celu wypracowania wspólnych efektywnych metod pokonywania tych wyzwań;
- wspierać i propagować dialog i debatę na temat zagadnień związanych z globalną odpowiedzialnością społeczną i zrównoważonym rozwojem pomiędzy środowiskiem akademickim i biznesowym, rządem, konsumentami, mediami, organizacjami społeczeństwa obywatelskiego oraz innymi zainteresowanymi grupami i interesariuszami³¹.

Istotą powszechnego respektowania i wdrażania do edukacji tych zasad jest odejście od nauczania ekonomii wyłącznie w kategoriach zysku i konkurencji (w myśl nie zawsze dobrze rozumianego liberalizmu ekonomicznego), lecz także w kategoriach gospodarki społecznie odpowiedzialnej.

Poprzez edukację ekonomiczną skierowaną do szerokiego grona odbiorców buduje się wiedzę ekonomiczną, umiejętności społeczne, stwarzające szansę na sukces w życiu niezależnie od charakteru wykonywanej pracy i zajmowanego stanowiska, stosunek do pieniądza, a także – co jest niezmiernie ważne i pożądane – kompetencje przedsiębiorcze. Edukacja dla przedsiębiorczości to nie tylko wiedza z zakresu ekonomii, organizacji i zarządzania, ale także kształtowanie kreatywności. Już na początku lat dziewięćdziesiątych P. Druker wskazywał, że dobre programy edukacyjne powinny być tak skonstruowane, aby promować otwartość, samo-

ności biznesu poprzez oparcie programów nauczania i działań badawczych na uniwersalnych zasadach popieranych przez Global Compact.

³¹ *Principles for Responsible Management Education (PRME)*, <http://www.unprme.org/>, [dostęp: 20.08.2013].

dzielność, twórczość, umiejętność samodzielnej analizy problemów, swobodę i umiejętność krytycznego myślenia³². Ukształtowanie tych umiejętności jest możliwe wyłącznie poprzez zintegrowanie systemu edukacji i wychowania, a jak uważają badacze – w praktyce szkoły powinny pojawić się działania zmierzające do przekazywania pożądanych wzorców kulturowych³³.

Jak wspomniano już wcześniej, pomimo braku uniwersalnej metody kształtowania kultury ekonomicznej istnieją narzędzia, które pozwalają na jej rozwijanie. Jest to oczywiście formalny system oświatowy, który jest odpowiedzialny za kreowanie postaw otwartych, innowacyjnych i aktywnych młodego pokolenia. Znaczącą jednak rolę w tym procesie odgrywa komunikacja masowa, oddziałując na postawy życiowe całych zbiorowości, a zwłaszcza coraz szerzej wykorzystywany edutainment, łączący edukację z rozrywką. Celem tego instrumentu kształcenia jest edukacja, a rozrywka wyłącznie sposobem uatrakcyjnienia lub ukrycia przekazu o charakterze edukacyjnym. Zwraca się uwagę, że edutainment wykazuje się dużą skutecznością, większą niż tradycyjne formy edukacji. Wynika to również z faktu, że będąc narzędziem oddziaływania masowego, może promować na wielką skalę określone zachowania i wzorce, a u odbiorców danych treści następuje znaczący przyrost wiedzy.

Zakończenie

Kreowanie kultury ekonomicznej opartej na przekazywaniu wzorców, umiejętności społecznych (np. rozwiązywaniu konfliktów, kooperacji), odpowiedzialności społecznej, postawie przedsiębiorczej i innowacyjnej, gotowości na odrzucanie korzyści dla realizacji celów długoterminowych – to te założenia idealizacyjne, które składają się na wizję prorozwojowych cech zbiorowości. W ostatnich dwóch dekadach położono nacisk na upowszechnienie wyższego wykształcenia, by w ten sposób zbudować wysoką jakość kapitału ludzkiego. Efekty tego zjawiska (nie zawsze satysfakcjonującego) przekonują, że do procesów rozwojowych potrzebne są dodatkowe impulsy w postaci kapitału społecznego oraz – zgodnie z zarysowanymi wyżej przekonaniem – określonej kultury ekonomicznej. Intensyfikacja tego procesu, wspomagająca niwelowanie różnic społecznych, jest możliwa poprzez świadome włączanie do strategii rozwoju

³² P. Drucker, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, Warszawa 1992.

³³ Z. Pisz, *Odpowiedzialność społeczna w szkolnictwie [w:] Człowiek w pracy i polityce społecznej*, J. Szambelańczyk, M. Żukowski (red.), Poznań 2010.

(państwa, struktur samorządowych, organizacji pożytku publicznego etc.) tych elementów, które tworzyć będą kulturę ekonomiczną zbiorowości opartej na wiedzy, umiejętnościach społecznych, ale przede wszystkim refleksyjnym podmiotowym uczestnictwie w życiu gospodarczym.

LITERATURA:

- Borkowska S., *Olimpiada i konkursy młodzieżowe w procesie edukacji ekonomicznej* [w:] *Edukacja ekonomiczna*, M. Rocki (red.), Warszawa 2001.
- Coleman J.S., *A Rational Choice Perspective on Economic Sociology* [w:] *The Handbook of Economic Sociology*, N.J. Smelser, R. Swedberg (red.), Princeton 1994.
- Drucker P., *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, Warszawa 1992.
- Etounga-Manguelle D., *Czy Afryce potrzebny jest program dostosowania kulturowego?* [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństwa*, L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), Poznań 2003.
- Grondona M., *Kulturowa typologia rozwoju gospodarczego* [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństwa*, L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), Poznań 2003.
- Gustman A., Steinmeier T., *What People Don't Know about Their Pensions and Social Security. In Private Pensions and Public Policies*, W.G. Gale, J.B. Shoven, M.J. Warshawsky (red.), Washington 2004.
- Harrison L.E., *Upowszechnienie pozytywnych zmian kulturowych* [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństwa*, L.E. Harrison, S.P. Huntington, (red.), Poznań 2003.
- Juchnowicz M., *Polityka edukacyjna wobec rynku pracy* [w:] *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), Warszawa 2007.
- Kochanowicz J., Marody M., *Towards Understanding Polish Economic Culture*, „Polish Sociological Review” 2003, nr 4.
- Kochanowicz J., *Wprowadzenie* [w:] *Kultura i gospodarka*, J. Kochanowicz, M. Marody (red.), Warszawa 2010.
- Krzyminiewska G., *Kultura ekonomiczna mieszkańców obszarów wiejskich. Problemy. Przekształcenia. Wyzwania*, Toruń 2013.
- Krzyminiewska G., *Kultura ekonomiczna młodzieży wiejskiej i jej znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich*, Poznań 2010.
- Lissowski G., *Problemy i metody teorii wyboru społecznego* [w:] *Elementy wyboru społecznego*, G. Lissowski (red.), Warszawa 2001.

- Maalouf A., *Rozregulowany świat*, Warszawa 2011.
- Marody M., Kochanowicz J., *Pojęcie „kultury ekonomicznej” w wyjaśnianiu polskich przemian* [w:] *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, Warszawa 2007.
- Miklaszewska J., *Filozofia a ekonomia. W kręgu publicznego wyboru*, Kraków 2001.
- Payne A., Phillips N., *Rozwój*, Warszawa 2011.
- Pisz Z., *Odpowiedzialność społeczna w szkolnictwie* [w:] *Człowiek w pracy i polityce społecznej*, J. Szambelańczyk, M. Żukowski (red.), Poznań 2010.
- Pogonowska B., *Elementy etyki gospodarki rynkowej*, Warszawa 2004.
- Polak M., *Edutainment w kształtowaniu postaw przedsiębiorczych i edukacji ekonomicznych* [w:] *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), Warszawa 2007.
- Porter M.E., *Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu* [w:] *Kultura ma znaczenie*, L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), Kraków 2003.
- Samuelson P.A., Nordhaus W.D., *Ekonomia*, Poznań 2012.
- Wilkin J., *Teoria wyboru publicznego – homo oeconomicus w sferze polityki* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, J. Wilkin (red.), Warszawa 2005.